

ПЕРИФЕРНИТЕ ОБЩЕСТВА И КОМУНИСТИЧЕСКАТА ИДЕОЛОГИЯ

Христо Стоянов*

В своите “Размишления относно Революцията в Европа” констатира Ралф Дарендорф една взаимовръзка между изостаналостта респ. периферността на обществата, в които се е институционализирил държавният социализъм, и привлекателността на комунистическата идеология. “Действително тя (комунистическата идеология – Х.С.) имаше смисъл за всички страни, които са навлезли със закъснение в модерния свят, поради което едновременно и бързо трябваше да осъществят както политическата, така и икономическата модернизация.” (Dahrendorf, 1990: 46). Случайна ли е тази взаимовръзка? За Арнасон обяснението за възникването на държавния социализъм се крие във взаимодействието между западното модерно ядро и източноевропейската периферия. “Революционните трансформации, в резултат от които са възникнали обществата от съветски тип, са запалени от особено експлозивните съприкосновения на експандирания капитализъм с некапиталистическото обкръжение, при които влиянието на последния в голяма степен предопределя и следреволюционната динамика.” (Arnason, 1986: 290). Феноменът на държавния социализъм не може да бъде разбран, ако не се отчита атрибутът “източен”, т.е. спецификата на взаимодействията между западното ядро и източната периферия и резултиращата от тях специфика на модернизационните процеси в източната страна на взаимодействията.

В центъра на анализа стои тезата, че комунистическата идеология притежава определени характеристики, които правят възможно инструментализирането ѝ в рамките на стратегиите за еманципация на периферизираните (източноевропейски) общества по отношение на ядрото (западната модерност). Положението на тези общества в рамките на асиметричните им взаимодействия със западното модерно ядро, както и особеностите на тези общества, свързани с периферната им позиция, създават “предразположение” за едно особено възприемане на комунистическата идеология¹.

В този контекст е от особено значение тезата на К. Манхайм, че пренасянето на една идея в обществен контекст, различен от този на възникването ѝ, има за следствие промяна на значенията и функциите ѝ. В нашия случай става дума за очертаване на контурите на тези промени в комунистическата идеология в резултат от рецепцията ѝ в периферните (източноевропейски) общества. Или: Какво благоприятства “срещата” между комунистическата идеология и периферните общества?

1. Предпоставки в рамките на комунистическата идеология

Когато тук говорим за комунистическата идеология, не искаме да създаваме “очакването”, че ще предложим “Кратък курс по марксизъм-ленинизъм” – предмет на вниманието са отделни аспекти на тази социалнонаучна концепция, които в структурно отношение “заприказват” периферните общества. Тук изглежда от значение фактът, че при разработването на своята теория К. Маркс е имал предвид асиметрията на взаимоотношенията между център и периферия, като посочва от гледна точка на Германия (която по това време е част от периферията), че индустриално развитата страна (Англия) показва на по-ниско развитата (Германия) картината на нейното бъдеще (вж. MEW, Bd. 23: 12).

Вярата в непрекъснатия прогрес на човечеството както и търсенето на стабилен обществен ред, който чрез повишаването на производителността може да осигури развитието на човека и задоволяването на потребностите му, стои в центъра на идеите на Ренесанса. Ориентацията към общия интерес, чието висше въплъщение би трябвало да бъде държавата, която благодарение на обективното знание за обществената необходимост направлява социалния живот, една от централните теми на философията на тази епоха. Обществената атмосфера, в която възниква марксизмът, се характеризира с резкия контраст между тези идеи и реалността на ранния капитализъм. Марксизмът като направление на социалистическите идеи е продукт на противоречието между капиталистическата действителност и социалния оптимизъм на Възраждането, въплътен в идеята и вярата в една морално мотивирана алтернатива на съществуващия обществен строй. В този смисъл той отговаря и на надеждите на големи части от елитите в периферните общества.

Но концепцията “модерност” е изначално нормативна, етноцентрична и е построена като инструмент за експанзия. Тя имплицира една гледна точка, която е

свързана с териториалната позиция на модернизационното ядро, но проявява претенцията за универсална валидност, зад която се скрива партикуларизмът на интересите на ядрото, на експанзията на капитала. В съответствие с тази особеност на западната модерност и на резултиращия от нея структурен натиск върху периферните общества (Източна Европа) последните са принудени да търсят идеологически-символни ресурси за еманципация от този структурен натиск в самата западна модерност. *Едно* от възможните решения на този проблем е рецепцията на марксизма.

Растящото напрежение между възможното (произтичащо от нарастващия производствен капацитет на новата фабрична организация) и действителността на физическото и морално израждане на трудещите се става лаятмотив на социалистическата критика на капитализма. “Не толкова старата бедност, а нововъзникващата (...) в рамките на новия начин на производство, контрастираща с растящата производителна сила, е същностната тема.” (Hoffmann, 1979: 10). Така разбираният “социален въпрос” представлява опасност за съществуването на цялото общество. Все по-разширяващата се по обхват маса от потърпевши в резултат от капиталистическото развитие са адресат на мобилизиращия потенциал на социалистическите идеи, обещаващи като алтернатива на съществуващото по-добро, по-справедливо организирано общество. За целта на настоящия анализ е от съществено значение една от централните теми на марксистката критика на капитализма, съгласно която ходът на акумулацията на капитала има за следствие растящата поляризация между богатство и бедност, сила и слабост.

От гледна точка на периферните общества този аргумент означава равнопоставяне между развитието на капитализма в модернизационното ядро и засилването на натиска върху тях, заплаха от изостряне на конфликтите в тях. Този аргумент се отнася до трудещите се без оглед на националната им принадлежност. Една така разбрана критика на капитализма е идентична със засилване на саморазбирането им като жертви на напредъка на капиталистическото развитие, т.е. засилване на антикапиталистическите нагласи сред интелектуалните елити и на стремежите към еманципация от асиметричните взаимодействия с модернизационното ядро.

Един от съществените аспекти на антикапиталистическите нагласи е демонизацията на частната собственост. Докато за обществата от модернизационното ядро дискурсът относно индивидуалния или колективния характер на собствеността

бележи разделителната линия между минало и настояще, то за периферните общества тези алтернативи се отнасят до разграничението между настояще и бъдеще, тъй като развитието на капитализма представлява заплаха за съществуващите общностни структури, които се асоциират в тях като гаранتي за сигурността, традициите, идентичността и пр. От тази гледна точка марксистката критика на капитализма представлява и ресурс за легитимация на традиционните колективистични отношения на собственост. Тези образци на легитимация намират потвърждение в представянето на обществената динамика, базирана върху частната собственост като заплаха за самостоятелността и самоопределението на индивидите. За тях собственото им битие се превръща в битие на вещите, които контролират индивидите, а не обратно (стоков фетишизъм) (вж. MEW, Bd. 23: 85ff).

Загубата на контрола над условията на собствения живот се свързва в марксистката критика на капитализма с увеличаване на безсилието на подтиснатите и със засилване на натиска върху тях в рамките на властовата асиметрия. Именно с тази интерпретация на собственото си положение в рамките на дихотомията “център – периферия” е свързано възприемането на марксистката концепция. “Една от централните характеристики на модерността е непрекъснатият натиск, загубата на контрол, които подлежат на критика и които се идентифицират с хаоса, които пораждат стремежи, да бъдат заменени с порядък, която отговаря на разума и открива възможности за поемане на контрола в собствени ръце.” (Bauman, 1995: 212f). По тази логика еманципацията от заплахата от влошаване на собственото положение в рамките на властовата асиметрия е нейното преодоляване. Такава перспектива отговаря на положението на периферните общества и засилва привлекателността на марксистката критика на съществуващия обществен ред.

Като алтернатива по отношение на капиталистическото развитие К. Маркс предлага изграждането на една “общност от свободни хора”, които “работят с общи средства за производство и изразходват индивидуалните работни сили съзнателно като една обществена работна сила”. Премахването на капитализма би опростило съществено обществената организация. “Обществените отношения на хората към техния труд и към продукта на този труд ще станат прозрачно прости както в производството, така и в разпределението.” (MEW, Bd.23: 92f). Тази алтернатива и едновременно перспектива на развитието базира върху заниманията на Маркс с

докапиталистическите форми на обществена организация. Те са “изключително много по-прости и прозрачни от буржоазните”, “но те се основават или върху незрялост на отделния човек, който не може да се отдели от пъпната връв на природните родови връзки с другите, или върху непосредствени отношения на господство и подчинение. Те са обусловени от ниската степен на развитие на производителните сили на труда и съответстват на ограничените обстоятелства на хората в рамките на условията за производство на собствения живот, помежду им и към природата.” (също там). Най-съществените недостатъци на тези обществени формации се отнасят следователно до *степената на развитие на индивидуалното съзнание и на производителните сили.*

Марксистката критика и моралното отхвърляне на капитализма съдържат имплицитната теза, че простата организация на живота в докапиталистическите общества представлява образец за бъдещата обществена алтернатива. Така се развива диалектичката концепция за отрицанието на капитализма, който сам отрича образците на обществена организация на своите исторически предшественици и ги усложнява чрез ненужното разгръщане на стоковото производство. Това “отрицание на отрицанието” би трябвало да стане като сливане на простите форми на обществена организация с историческите постижения на капитализма – високоразвитите производителни сили и индивидуалното съзнание, които в своята комбинация стимулират развитието на съпротивителните сили (организирането) на жертвите на капиталистическото развитие. С други думи, интендираното обществено устройство представлява синтез между развитието на производителните сили и на индивидуалното съзнание (превъзпитаване на масите) от една страна и предимствата на “прозрачните производствени организми” на основата на обществената собственост, от друга.

Марксистката критика на капитализма се отнася преди всичко до последствията от частната форма на присвояване, която противоречи на обществено организираното производство. Създадените производителни сили притежават вече потенциала за преодоляване на критикуваните черти на капитализма. Иначе казано, преходът към желаното обществено устройство изглежда като премахване на капиталистическата форма, съпроводено с ревитализиране на “прозрачните” предкапиталистически форми на обществена организация, които обаче трябва да се основават върху нова техническа база и развитие на общественото съзнание. Или пък: ако те са все още жизнени – какъвто е по правило случаят в периферните общества – интендираният преход би

трябвало да се създадат липсващите предпоставки², т.е. модерни производителни сили и съответстващо развитие на общественото съзнание.

Основните причини за мобилизиращото въздействие на марксистката критика на капитализма върху неблагоприятно поставените в социалните йерархии, към които се числят и преобладаващата част от членовете на периферните общества могат (с позоваване на Х. Маркузе) да бъдат обобщени по следния начин:

Тя им дава обяснения и аргументи на базата на един реален и лесно установим факт – капиталистическата организация на обществото;

Тя критикува това общество не от позицията на някакви външни и трансцендентни критерии, а от такива, които са провъзгласявани и възприети от страна на западните общества – от перспективата на хуманистичните ценности;

Тя обяснява и легитимира недоволството и протеста срещу това обществено устройство не само от материални, а и от морални съображения (социална справедливост);

Тя предлага една алтернатива, която не представлява външна и/или абстрактна перспектива, а изпълнение на обещанията и реализация на възможностите на самото това съществуващо общество (вж.: Marcuse, 1964: 191f).

По времето на Маркс, т.е. в началото на своето развитие капитализмът се характеризира с решаващата роля на труда както по отношение на индивидуалното и колективното всекидневие, така и по отношение на обществото като цяло. Трудът е свързващото звено между индивида, общността и обществото като цяло; той формира мотивацията на индивида, въплъщава на всекидневно ниво отношенията на господство и подчинение. К. Маркс характеризира капитализма на специфична форма на обществена организация на труда (наемен труд) чиято основна отличителна черта е отчуждението. На тази основа той обосновава извода, че премахването на тази форма на организация на труда ще отстрани ограниченията пред индивидуалното и общественото развитие и че произтичащите от индустриалната производствена база потенциални възможности ще могат да бъдат реализирани за благото на “асоциираните производители”.

Картината на една подобна перспектива на развитие предлага съществени аргументи в полза на стратегията за еманципация на периферните общества. От една страна, тя предоставя морални аргументи в полза на демонизацията на източника на структурния натиск върху тях, която представлява една характерна черта на самовъзприятието на периферните общества. От друга страна марксистката концепция аргументира реалистичността на еманципацията на периферните общества от модернизационното ядро. Накратко : “Рецептата” за освобождение на периферните общества от структурния натиск на центъра съдържа възприемане на неговите технико-технологически и организационни постижения, но освободени от тяхната капиталистическа форма. Така форсираното индустриално развитие се превръща във “вълшебна формула” за еманципация на периферните общества.

На основата на марксистката критика на капитализма се очертават контурите на интендираната форма на обществена организация, която трябва да отрицание на капиталистическата : производство на потребителни стойности вместо на стоки, планомерност вместо стихийност, въплътената в плана рационалност е алтернатива на спонтанните ex-post-въздействия на пазарните механизми, общностната солидарност заменят конкуренцията между трудещите се и свързаният с нея егоизъм, ориентацията към развитие в полза на общите интереси идва на мястото на увеличаването на печалбата като цел на производството. Тъй като съгласно марксистката концепция отношенията на собственост са решаващата детерминанта на обществената организация тяхното преустройство е първата задача на революционното преустройство: в “Комунистическия манифест” се посочва, че последователно се отнема целият капитал, всички производствени инструменти преминават в ръцете на държавата като средство за осъществяване на господството на пролетариата като хегемон на революцията. (вж. MEW, Bd. 4: 481). Съгласно тази логика отпада необходимостта от съществуването на стоквата форма и на парите, което се характеризира като централен аспект на “опростяването” на организацията на функциониране на обществото. След обобществяването на собствеността върху средствата за производство става трудът на всеки индивид, колкото и различен и да е неговият полезен характер, непосредствено обществен труд. Въплътеното в отделния продукт количество обществен труд не се нуждае от усложнения чрез парите начин на установяване; времето става мярка за изразходвания труд. С помощта на производствения план наличните ресурси, средства за производство и работна сила се

привеждат в съответствие с обществените потребности. (вж. MEW, Bd. 20: 288f).

Относително дългият екскурс в тази аргументационна логика на марксизма цели да подчертае, че интендираното “опростяване на обществената организация” предполага заменянето на стоковия обмен с натурален. Този натурален обмен принадлежи също към “културния репертоар” на предимно аграрно структурираните периферни общества, което още веднъж засилва привлекателността марксистката концепция, която вижда във въвеждането респ. в ревитализирането на този традиционен феномен път към еманципирането им. Същевременно този традиционен феномен придобива модерна легитимация. Този факт може да се разглежда като илюстрация на тезата, че с помощта на възприемането на комунистическата идеология периферните общества получават подстъп към модернизационното ядро, и то с помощта на развит от него метод : използването на знанието като инструмент за господство.

Претенцията за научност на комунистическата идеология и обосноваването чрез нея политически решения придават, първо, на традиционните авторитарни структури на господство в периферните общества модерна легитимация. Тя обосновава и необходимостта от възприемането на идеологията като средство за ориентация на практическите действия, т.е. като функционален еквивалент на религията в предкапиталистическите общества както и претенцията на “жреците” на “модерната религия” за заемане на господстваща позиция в рамките на интендирания обществен ред: посветените са упълномощени да посочат на не-посветените правилните цели и правилните средства за тяхното постигане. “Знанието беше не само власт; цялата власт беше знание. Всяка ефикасна власт трябваше, за да бъде такава, да се опира на добро знание. (...) Целият синдром “власт/знание” съдържа едно всеобхватно управление на цялото общество с цел да се създадат и запазят условията, предизвикващи ‘добро’ поведение и да елиминира тези, които предизвикват ‘лошото’. Същевременно включваше този синдром една директна манипулация на ценностите и мотивите на отделния член на обществото с цел да се предизвика т.нар. ‘рационално поведение’.” (Bauman, 1995: 40).

Второ, възприемането на тази модерна концепция за развитие, особено идеята за централното планиране, превръща структурно обусловения етатизъм³ в модерно средство за концентрация на ресурсите, която е част от ‘липсващите условия’. От

гледна точка на позицията на периферизираните общества в рамките на асиметричното отношение с модернизационния център тази роля на държавата означава и институционализиране и подсилване на нови политически центрове, които са в състояние да се противопоставят на структурния натиск на ядрото.

Трето, комунистическата идеология представя революционното отхвърляне на капиталистическото общество като резултат от действието на обективни закони на общественото развитие. Ниската степен на 'развълшебяване на света' (Entzauberung der Welt) (М. Вебер) представлява една съществена характеристика на социокултурната специфика на периферните (аграрни) общества. Затова комунистическата идеология се превръща в модерен функционален еквивалент на 'метасоциалните гаранции' на интендирания социален ред. *'Естествените', 'божествените' и пр. основания за съществуващия обществен ред като легитимация на социалното действие се заменят с помощта на комунистическата идеология от 'научно обосноваваните повели на историята'*. Това прави възможно традиционните (предмодерни) структурни образци на обществена организация да бъдат 'консервирани' и представени като 'модерни'.

Органичната връзка между традиция и модерност, която чрез марксизма придобива една идеологично-символична форма, предлага едно решение за дилемата на периферните общества, която може да се синтезира по следния начин: Как е възможно те да участват в използването на достиженията на западното модернизационно ядро, за да се противопоставят на структурния натиск от него, респ. да преодолеят периферната си позиция, от една страна, и от друга, да осигурят запазването и засилването на традиционните структурни и културни образци, свързани с националната идентичност. Привлекателната сила на марксистката идеология за периферните общества е тясно свързана със структурното ѝ сходство с религията, която преди това дава легитимност на традиционните структури. От една страна, разгръщат символичните и организационните аспекти на комунистическата идеология всички основни характеристики на 'традицията', като се опитва да даде отговор на фундаменталните въпроси на човешкото съществуване. Това структурно сходство намира пълноценното си изражение в това, че социализмът притежава чертите на секуларна религия и всички възможни добавки на теологическа система или учение с претенции за завършеност както в организационно така и в символно отношение (вж. Eisenstadt/ Azmon, 1977: 12f).

В резултат от обосноваването на своята осъществимост с помощта на ‘метасоциални гаранتي’ (‘историческата необходимост’, ‘историческата мисия на пролетариата’ и пр.) придобива комунистическата идеология в условията на традиционните социални структури магическа сила, тъй като традицията се основава на ‘истината като заклинание’ (А. Гиддънс) и на властта на своите ‘жреци’. Тъй като “магията се проявява като спойка от ритуал, празник и казана вълшебна формула (...) и не стига до човека чрез наблюдение и опит, а само чрез мистични чудеса” (Malinowski, 1975: 192), представлява осигуряването на монополно положение на ‘жреците’ на новата религия една решаваща предпоставка за нейната действеност: Тъй като партията (на трудещите се, на пролетариата, на прогреса и т.н.) на основата на научната си идеология е способна да различи правилните от неправилните интереси, да формулира повелите на историята, на нея трябва да бъде доверено ръководството на еманципационния процес. Така представителите на партийното ръководство се ‘институционализират’ като ‘водещи теоретици’ на марксизма. При това централният признак за ‘жреците на новата религия’ е не толкова компетентността, колкото статусът. С помощта на идеологията се институционализира селекцията на кръга на тези ‘жреци’, като именно така модернизиранията традиция се превръща в основен ресурс за борбата срещу центъра.

В резултат от споменатите структурни особености на периферните общества марксистката критика на капитализма се възприема от екзистенциално застрашените от структурния натиск на модернизационното ядро части от населението като апел за революционни действия. Марксистката концепция им предлага един алтернативен път за развитие, който се възприема от тях като възможност за *спасение в двоякия смисъл на думата*: спасение *от* ‘излишното’ капиталистическо развитие от една страна и като спасение *на* общностните (традиционните) структурни образци на предкапиталистическите порядки и съответстващия им жизнен свят, които трябва да бъдат проецирани в бъдещето като ресурси в борбата за еманципация и подсилени чрез развитието на нови производителни сили (индустриализация).

Сред приносите на комунистическата идеология към решението на споменатата дилема на периферните общества би следвало да бъдат подчертани:

-специфичните образци на легитимация на интендирания от нея социален и културен порядък като един “много ‘модерен’ порядък” (S.N. Eisenstadt);

-силната ориентация към бъдещето и акцентирането върху примата на колективизма и социалната справедливост, свързана с отхвърляне на индивидуалистичните нагласи, които придават на съществуващите социални структури нова виталност;

-противопоставянето на универсалистичните претенции на западноевропейския модел за модерност, в резултат от което се цели преобразуването на отношението от 'център – периферия' в 'център – център', т.е. създаването на един алтернативен (антикапиталистически) център на власт;

-разширяване на кръга на участващите в трансформационния процес социални групи, на неговата социална база, което заедно с научното обосноваване на тези възможности се числят към фундаменталните характеристики на модерността (вж. Eisenstadt, 1977: 8f).

Така разбиран социализмът представлява *един* възможен отговор на структурния натиск от страна на модернизационното ядро върху периферните общества. 'Предразположеността' към социализъм респ. вероятността за поемане на такъв път на развитие може да се разглежда като функция от периферизацията на отделното общество, от степента на осъзнателността на заплахата от разрушаване на традиционните структури в следствие от структурния натиск от страна на модерното (капиталистическо) ядро, което има претенцията за универсален модел за развитието. В този смисъл ориентацията към социализъм може да се разглежда като опит от страна на интелектуалните елити на периферните общества, да се освободят от дефиниционната власт на модернизационното ядро относно пътя на развитие с помощта на тази алтернатива, която същевременно представлява и средство за мобилизиране на необходимите за тази съпротива мотивации и ресурси вътре в тези общества. Марксистката идеология им предлага не само алтернативния модел на обществото, обещаващо това освобождение, но пътя за неговата реализация.

Чрез възприемането на докапиталистическите форми на обществена организация като образец и на съдържащите се в марксистката концепция планов оптимизъм и вяра в прогреса проблемът за осъществяването на интендирания социален и стопански порядък се свежда до институционализиране на организационни техники (планиране, преразпределение, централизация и пр.) след преодоляването на основното

противоречие между труда и капитала чрез осигуряването на обществен контрол над производителните сили чрез завземането на политическата власт.

Маркс и Енгелс виждат в концентрацията и централизацията на производството една от основните предпоставки за повишаването на икономическата ефективност. Подобно виждане отговаря на 'духа на времето' и неговия оптимизъм и вяра в технико-организационния прогрес. От тази (разбирана като линейна) зависимост те извеждат и тезата за изтласкването на дребните производители в капиталистическите общества, които в резултат от конкуренцията подлежат на пролетаризация. По отношение на визията за социалистическото преустройство тази теза означава национализиране на дребните предприятия и обединяването им в крупни организационни образувания, чрез които би трябвало да се отхвърлят ограниченията пред развитието на производителните сили. Освен това растящата концентрация и централизация на производството представляват според марксистката идеология гаранция срещу стихията на пазара, което би трябвало да доведе до отмиране на стоковото производство на базата на всеобхватно държавно регулиране на икономиката.

2. Относно спецификата на възприемането на марксизма в периферните общества

При 'овладяването' на марксизма в периферните общества наличният репертоар на предмодерните традиции играят ролята на филтър, през който се пресява, кои символи, политически програми и мирогледни ориентации ще бъдат взети на въоръжение в актуалната ситуация на противопоставянето на капиталистическите елементи и на модернизационното ядро. Решаващо значение в това отношение принадлежи на силата или слабостта на политическите образувания като гаранци на културната идентичност на тези общества. В случая става въпрос за борбата между различните елити в тези общества, тяхната социална поддръжка както и идеологическа ориентация към партикуларни или универсалистически ценности⁴. С други думи: наличните структури на жизнения свят играят ролята на инстанции, които избират и тълкуват 'посланията' на марксистката идеология, част от които се отнасят и до облика на самите тези инстанции. В случая не става дума толкова за развитие на марксизма като културен феномен, колкото за приспособяването му към актуалната ситуация с цел, да се обоснове необходимостта от определени практически действия, да се превърне в ръководство за действие. Те не се подбират по критерия за истинност, а

обявяват една предварително установена (макар и в други условия) истина, която трябва да бъде реализирана чрез определено поведение, т.е. превръщат се в предписания за действие (вж. Marcuse, 1964: 93f).

Догматизирането и радикализирането на идеите на марксизма, идващи от западното модернизационно ядро, отговаря от една страна на претенцията за еманципация (достигане и задминаване на капиталистическия център) и от друга са отражение на консерватизма на социо-културните образци на периферните общества. “В хода на цялата му история комунизмът беше най-преданият, страстен и смел защитник на модерността – вярващ в нея чак до наивност. (...) Под покровителството на комунизма – не на капитализма – беше реализирана смелата мечта на модерността, тази за безпощадната и omnipotentната държава, и радикално доведена до нейните граници.” (Bauman, 1995: 213).

Също и механизмът на реализация на социалистическия проект е в съзвучие със структурно обусловените образци на трансформация в периферните общества. В противоположност на еволюционния характер на развитието в обществата на капиталистическото (модерно) ядро периферните общества се нуждаят от скокообразна, революционна динамика, за да преодолеят изостаналостта. Чрез засилване на оптимизма, опосредстван от специфичен национализъм (претенция за равностойност по отношение на западното ядро) може да се обясни силният резонанс, който придобива идеята за социалистическата революция в тези страни. Маркс проповядва убеждението, че социалистическата революция е възможна единствено като съзнателно действие респ. като интенционална (целенасочена) обществена трансформация. В противоположност на разгръщането на капиталистическия начин на производство, което е започнало в рамките на феодалното общество, развитието на социалистическата обществена организация ‘по образеца на естествен процес’ (вж. MEW, Bd.37: 465) е невъзможно, т.е. без ясно съзнание на действащия субект. Както за развитието на комунистическото съзнание на масите, така и за осъществяването на самата промяна е необходимо изменение на хората, което е съдържание на революционния процес (вж. MEW, Bd. 3: 70; MEW, Bd. 20: 260f).

Мобилизирането на ‘подтиснатите’ за превземане на политическата власт (и по-късно на ‘трудещите се’ за участие в социалистическото преустройство) предполага осъзнаване на собственото социално положение и историческа мисия – това е

‘развитието на съзнанието на масите’. Духовната мобилизация на собствената нация като потърпевша страна в рамките на асиметричното отношение със западното (капиталистическото) модернизационно ядро и свързаното с нея мисионерско съзнание придобива чрез комунистическата идеология модерно обоснование и оптимистична перспектива. *Защитната (дефанзивна)* позиция се заменя по този начин с *нападателна (офанзивна)*.

Социалистическата идеология ‘въоръжава периферните общества и с *организационна рецепта* за тази духовна и социална мобилизация. Тя базира върху тезата, че хората, които ще ръководят осъществяването на революцията, трябва да се развият в съществуващото общество. Въпросът е, как могат да се изградят форми на социална организация, които са израснали в съществуващото общество, могат да станат носители на революционно съзнание и свързаната с него ценностна система. В социологически смисъл става дума за формиране и институционализиране на една алтернативна статусна система. За да се откъснат и противопоставят на съществуващия обществен порядък, те трябва да живеят в него и едновременно да са отделени от него, да се ‘освободят’ всякакъв статус, обвързаност с него. Такива черти притежават както анализираниите от М. Вебер религиозни секти, така и пролетарският елит, който марксизмът описва като ‘пролетарска партия’ (вж. Berger, 1973: 259). Тук става дума за организационни образувания, които пространствено живеят в обществото, което предвиждат да трансформират по рецептурата на марксизма, но се изолират от него. Те имат затворен характер и базират върху лични отношения на доверие и споделяни традиционни ценности. Те предявяват претенцията за тотално отдаване на личността и житейските обстоятелства на своите членове. Като ‘награда’ за това е възможността за напредък в партийната йерархия. От тях израстват и ‘жреците’ на социалистическата религия. Обусловено от социалноструктурната специфика на периферните общества марксистката аргументативна фигура ‘пролетариат’ приема формата на ‘подтиснатите’ или ‘онеправданите’, към които в зависимост от конкретната фигурация могат да се причислят цели народи. Затова мобилизиращото въздействие на марксизма по правило е съпроводено от различни комбинации с национализма, което модифицира преустройството в национален проект. От съществено значение при анализа на споменатата организационна формула е обстоятелството, че тук се касае за част от интелектуалния и/или организационния елит на периферните общества, които се превръщат в движещи сили на духовната мобилизация като познавачи, тълкователи и

разпространители на социалистическата идеология и водят сектоподобна форма на живот.

За настоящия анализ е съществен не толкова социалнонаучният аспект на марксизма, колкото специфичният му ‘превод’ в условията на периферните общества. Именно в резултат от него той придобива световно-историческо значение. Характерен пример за такъв ‘превод’ е Лениновата теория за революцията. Ленин възприема от Маркс тезите му относно критиката респ. моралното отхвърляне на капитализма, както и относно необходимостта от социалистическата революция. За него те стават аксиоматични постулати и биват използвани в дискусиите с неговите идейни противници като ‘истини от последна инстанция’. Основният интерес на Ленин не е толкова марксистката теория, колкото политическата практика, за която марксисткото учение е преди всичко *инструмент* в политическата борба, за целите на която то е трябвало да бъде схематизирано и модифицирано (относно схематизма на ленинския начин на мислене вж.: Panzieri, 1970). Политическото инструментализиране на Марксовата теория и нейното съдържателно трансформиране има една главна цел: приспособяването на идеите за революцията към условията на Русия. Х. Маркузе обяснява възникването на ленинизма с два основни фактора: С опита да се въвлече селячеството в сферата на марксистката теория и стратегия и да се дефинират по новому перспективите на капиталистическото и революционното развитие. Тези две насоки в Лениновото мислене са тясно свързани помежду си. Жизнеспособността на развития капитализъм – неочаквано за класическия марксизъм – и свързаното с нея разпространение на реформизма сред работническата класа в напредналите капиталистически страни изискват ‘пренасяне’ на центъра на тежестта на марксизма в аграрно структурирани страни, където слабостта на капиталистическия сектор предлага по-добри перспективи за революционно преустройство (вж. Marcuse, 1964: 47).

Според Лениновата теория за империализма водят засилените от монополистическия капитализъм неравномерност на развитието и приемащи формата на войни противоречия до това, че на *периферията* веригата на световния капитализъм може да се разкъса, когато там условията за това са благоприятни. По тази причина вече не е необходимо – както по времето на Маркс и Енгелс – революцията да избухне първо в развитите капиталистически страни; тя може да бъде успешна и в изостанали страни като Русия. “Лениновото предефиниране на социалистическата революция като

замяна на буржоазната революция, а не като нейно продължение, е раждането на комунизма. Според новата вяра капитализмът беше раково образувание на тялото на модерния прогрес; той повече не е необходим стадий по пътя към обществото, възплъщаващо всички модерни мечти.” (Bauman, 1995: 201). Т.е. еализацията на комунистическата визия за развитието е прекият път към ‘света на разума’. Лениновата формула, според която комунизмът е “Съветска власт плюс електрификация на цялата страна” може да се разглежда като синтезиран израз на тълкуванието на марксизма в периферните общества. Постиженията на капиталистическото модернизационно ядро – модерна технология и индустрия – трябва да бъдат подчинени на една власт с ясни хуманни цели, която се противопоставя на цялата западна модерност като образец за развитие. Това възприемане на постиженията на западната модерност цели *преобръщане на асиметрията* във взаимоотношенията между досегашните център и периферия.

Обобществяването на собствеността е решаващата стъпка в осъществяването на това преустройство. Всеобхватният контрол над обществения процес от страна на партията цели не само ускореното реализиране на алтернативния модернизационен процес, но и постигането на еманципация (с перспективата към доминация) от западното модернизационно ядро. В това експлицитно обвързване между вътрешното модернизационно развитие и постигането на еманципационни ефекти може да се диагностицира една от основните модификации на марксизма в резултат от предефинирането му от позициите на периферните общества (пример : ленинизмът).

Идеята за целеноченото регулиране на този процес взема на въоръжение на идейното ядро. Възраждането за разумното развитие на обществото и я свързва с гаранцията, че това развитие ще се осъществява на базата на знанието, опознало ‘повелите на историята’, като гаранция за ‘правилното’ насочване на развитието се поема от актьорите на социалистическото преустройство. С интендираното преодоляване и отхвърляне на капитализма като възплъщение на хаоса социалистическата идеология в прочита на периферните общества постулира интендираното алтернативно развитие като по-висша форма на обществена организация, като реализация на идеите на Възраждането (‘царство на разума’), от контраста с които възниква самият марксизъм като критика на капитализма. Именно тази радикализация на класическия марксизъм характеризира инструментализирането

му от страна на привържениците му в периферните общества: като протест, съпротива срещу универсалистичните претенции на западната модерност като модел на общественото развитие и като алтернатива на този модел. “Дифузията, селекцията и усвояването на социалистическите символи, доктрини и програми водят до една нова смеска между традиция и модерност, която се откъсва от универсалистичния модернизационен процес на западните индустриални общества и разгръща една собствена логика, която се ориентира към това, дали и в каква степен не-западните ще възприемат модерните западни технологии и как да вложат потенциалите за промяна на собствените си традиционни култури така, че да не се налага да възприемат и западните ценности и поведенчески ориентации.” (Riegel, 1979: 113f).

Усвоилите социалистическата идеология елити на периферните общества не могат да премахнат западната модерност, но могат да поставят под въпрос основателността на нейната териториална експанзия. “Необратимостта на (западната) модерност не трябва да се смесва с нейното пространствено разпространение.” (Dubiel, 1992: 755). Ограничаването на полето за действие на западния модел за модернизация от страна на тези елити – както в сферата на теорията, така и в практиката – в тъждествено с отграничаването от колонизационното въздействие на свързаната с този модел идеология, ценности и ориентации, т.е. чрез целенасоченото противодействие срещу тази идеология се осъществява защитата на традиционните структури и ценности на периферните общества. Или: усвояването и адаптацията на социалистическата идеология може да се разглежда като едно решение на (вече споменатата) дилема на периферните общества, като приспособяване на колективната идентичност към модерността без тя да бъде жертвана на западните образци. Тя предлага ясни дефиниции на собствената идентичност (‘ние’ и ‘те’) както и конкретни форми за нейната защита. Именно тази роля в борбата за собствената идентичност с помощта на социалистическата идеология може да се разглежда като един от съществените фактори за нейната привлекателност за периферните общества.

Характерен пример в това отношение концепцията на Сталин относно възможността социализмът да бъде построен в една отделно взета страна, т.е. в Русия. Първоначално е била приета тезата, че след завладяването на политическата власт в Русия трябва да се развиват производителните сили и да се чака разгръщането на революционното движение в Западна Европа. Стабилизирането на капитализма в

средата на 20-те години на 20 век изпврява болшевишкото ръководство пред въпроса за перспективите на развитие на страната. След интензивни теоретически стратегически дискусии в ръководството на партията Сталин успява да наложи тезата за изграждането на социализма като непосредствена цел на развитието. Тъй като по това време всяка идея, за да бъде вярна, трябва да бъде ленинска, Сталин успява да намери цитати в трудовете на Ленин, с помощта на които успява да убеди ръководните органи на партията. Без да се впускаме в подробности относно дискусиите и аргументацията на Сталин в контекста на настоящия анализ е от значение да се акцентират следните моменти в тази концепция. (1) Тя налага разбирането за автономния характер на руския национален революционен процес като подчертава способността той да доведе радикалните социални преобразувания до край, независимо от 'закъснението' на световната революция. (2) Основен ресурс за постигането на тази цел е апелирането към руския патриотизъм – един мобилизационен апел, който той многократно привежда в действие (особено по времето на Втората световна война, обявявайки я за Отечествена). (3) Автономията на руския национален революционен процес е свързано и със защитата му от капиталистическото обкръжение. Т.е. тук отново може да се проследи връзката между еманципацията от капиталистическото ядро и решаването на задачите на вътрешното развитие. Един от основните практически аргументи е засилването на отбранителната способност на държавата, за което е необходимо развитие на тежката индустрия.

Когато говорим за възприемане на социалистическата идеология и нейното приспособяване към условията на периферните общества е от съществено значение да се отчита обстоятелството, че не става въпрос за овладяване на целия обществен елит от нея. Точно обратното: този процес се осъществява в рамките на политико-идеологическите дискусии в тези общества. В тези рамки привържениците на социалистическата идеология са само една от страните в борбата на идеите относно перспективите на развитие на тези общества. Предмет на обсъждане са не само възможните модели за модернизация, но източниците на ресурси за отговор на структурния натиск от страна на западното (модернизационно) ядро. Една от разграничителните линии в тези дискусии е отношението към това ядро. В този смисъл в модернизационния дискурс в периферните общества винаги присъства противоборството между привържениците на западния модел и на модела, свързан с ориентацията към собствените ценности и ресурси. А и самият кръг на

привържениците на социалистическата идеология не е хомогенен – в него също могат да бъдат очертани групи, основани върху различни тълкувания на един или друг аспект на марксистката концепция. Крайният резултат се оформя като следствие от сблъсъка между привържениците на различните стратегии, тактики и техните ресурси. Затова възприемането на социалистическата ориентация е *само една* от възможните перспективи на периферните общества⁵.

‘Срещата’ на периферните, аграрно структурирани общества със социалистическата идеология, нейното адаптиране към особеностите на тези общества става изходен пункт за възникването на тази форма на организация на обществения живот, която по-късно ще бъде обозначена като ‘социалистическо общество’, ‘реален социализъм’ или държавен социализъм. Възникването на този социален тип не може да бъде разбрано без отчитането както на позицията на тези общества в световната икономическа система като част от нейната периферия, така и на стремежа им към еманципация от структурния натиск от западното модернизационно ядро. Използването на социалистическата идеология като ресурс за социална мобилизация се оказва един от възможните решения на този проблем. В случая става дума за една социално-типична конструкция, която може да бъде уподобена с аргументационната фигура на Макс Вебер относно връзката между протестантската етика и възникването на капитализма : една идейна конструкция ‘среща’ специфични социално-структурни дадености, в резултат от което възниква една форма на организация на обществения живот⁶. Докато градската социална структура се оказва тази ‘почва’, върху която идеята на протестантския стил на живот влиза в действие, то за социалистическите идеи (противно на очакванията на нейните създатели) такава плодотворна среда се оказва аграрната социална структура в периферията на световната икономическа система. Именно в този социален контекст може да се разбере тази форма на обществена организация. Голяма част от характеристиките на източноевропейските общества могат да се обяснят от генетичната им връзка с аграрно структурираните общества и стремежите им към еманципация в рамките на глобалното общество.

Следователно социално-научното изучаване на периферните общества би следвало да доведе до резултати, разкриващи спецификата на тяхната социална тъкан. Това означава, че изследванията на този особен обект би трябвало да кажат нещо повече от това, че те се различават коренно от обществата от западното

модернизционното ядро (което е невъзможно при условие, че се приемат универсалистични социално научни предпоставки)⁷.

А.Фурсов обръща внимание на обстоятелството, че съвременната наука за обществото е възникнала в такъв социум, в който съществува частна собственост, в който са се обособили една от друга властта и собствеността, религията и политиката. Съвременната западна наука за обществото отразява реалностите на такъв социум, който е еднозначно диференциран в икономическа ('пазар'), социална ('гражданско общество') и политическа ('държава') сфери. Тази диференциация е фиксирана както институционално, така и ценностно. Отразяващите тези реалности понятия се обявяват за универсални, т.е. общонормативни. В хода на експанцията на капитализма тази представа за обществото е разпространена върху целия свят. Всички социални образувания започват да се разглеждат през призмата на една обществена система. Проблемът е обаче, че споменатата диференциация не съществува в преобладаващата част от не-западния свят. Този факт се интерпретира като отклонение, което трябва да бъде поправено. (вж. Фурсов, 2004: 3 и сл.). Така този подход става не само 'инструмент' за анализ, но и програма за действие.

Универсалистичната аналитична перспектива не се нуждае от позоваване на емпирични изследователски резултати. Достатъчно е да бъде приведена в действие познатата от 'Третия свят' процедура на измерване – сравнението с образеца на идеалнотипичните черти на 'развития Запад'. Това дава основание приложението на универсалистичните подходи при изследването на периферните (вкл. и източноевропейските) общества да се обозначи като 'изследване на недостатъци' (Ханф/Крекел). Съдържателното очертаване на тези различия би довело до радикално преосмисляне на социално-научната картина за тези общества.

БЕЛЕЖКИ

¹При представянето на тезата относно взаимовръзката между периферната позиция и комунистическата идеология се абстрахираме от ролята на Съветската армия в следвоенното институционализиране на социализма в Източна и Централна Европа. В центъра на вниманието *структурните характеристики, свързани със спомената взаимна притегателност.*

²Подобно развитие К.Маркс и Ф. Енгелс не са изключвали, за което говори фактът, че са се занимавали със следните въпроси: "Представлява ли европейското развитие,

развитието на капитализма една неизбежна съдба и за Русия? Трябва ли Русия да мине през ада на капитализма, за да намери спасение в капитализма? Или позволява спецификата на нейното развитие, в следствие на съществуването на селската комуна да прескочи тази фаза на развитие и от съществуващия в нея комунизъм да премине директно по пътя на развития комунизъм?” Самият Енгелс взема през 1882 г. позиция по този въпрос. Отговорът му е: Ако една руска революция предизвика едновременно една европейска пролетарска революция, може днешната общинна собственост да стане изходен пункт на комунистическото развитие.” (вж. Lukacs, 1967: 13).

³Националната държава става централна инстанция в реализацията на стратегията за еманципация на периферните общества: с помощта на държавата това преустройство трябва да гарантира подтискането на съпротивата на капиталистическата класа (вж. MEW, Bd. 19: 344, 345; Bd. 17: 546) от една страна и от друга “да организира обществото по новому” (вж. MEW, Bd. 19: 344).

⁴Пример в това отношение е противоположността между 'ортодоксалните' марксистки и Сталин: подготовка на световната революция (основаването на Коминтерна) или изграждането на социализма в една отделно взета страна.

⁵Спектърът на реакциите срещу структурния натиск на модернизационното ядро, от въвлечането на периферните общества в орбитата на световната капиталистическа система е твърде широк – той може да варира от открита съпротива срещу тези процеси под формата на антимодернистки въстания, аграрни революции и протестни движения до различни скрити форми на ‘спасяване’ на традиционните връзки и ценности под формата като изграждането на (тайни) мафиообразни формирания без определена идеологическа насоченост.

⁶В случая не поставяме на обсъждане емпиричната верификация на връзката между протестантската конфесия и капиталистическата ориентация. Става дума само за аргументационната фигура ‘взаимодействие между идея и социална структура’.

⁷“Изследването на трансформациите се превърна преди всичко сред западните колеги в изследване на недостатъците, при което актуалните състояния на постсоциалистическите общества се съпоставят с аналози от собствените общества (...) и преодоляването им се обозначава като догонваща модернизация.” (Hanf/Kreckel, 1996: 40).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Arnason, Johann P. (1986) Die Moderne als Projekt und Spannungsfeld, - in: Honneth, Axel/ Joas, Hans (Hrsg.) Kommunikatives Handeln. Frankfurt/Main, S. 278-326
- Bauman, Zygmunt (1995) Ansichten der Postmoderne. Hamburg
- Berger, Stephen D. (1973) Die Sekten und der Durchbruch in die moderne Welt: Zur zentralen Bedeutung der Sekten in Webers Protestantismus-These, - in: Seyfarth, Constanz / Sprondel, Walter M. (Hrsg.) Seminar: Religion und gesellschaftliche Entwicklung. Studien zur Protestantismus-Kapitalismus-These Max Webers. Frankfurt/Main
- Dahrendorf, Ralf (1990) Betrachtungen über die Revolution in Europa. Stuttgart
- Dubiel, Helmut (1992) Der Fundamentalismus der Moderne, - in: MERKUR, H.9-10, Jg. 46, S. 747-762
- Eisenstadt, Shmuel N./Azmon, Y. (Hrsg.)(1977): Sozialismus und Tradition. Tübingen
- Hanf, Thomas/Kreckel, Reinhard (1996) Identitätsvorstellungen in Transformationsprozessen, - in: Hodenius, Birgit/Schmidt, Gert (Hrsg.) Transformationsprozesse in Mitteleuropa (Sonderheft 4 der SOZIOLOGISCHEN REVUE). München, S. 39-60
- Hoffmann, Wolfgang (1979) Ideengeschichte der sozialen Bewegung. Berlin - New York
- Lukacs, Georg (1967) Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken. Neuwied - Berlin
- Malinowski, Bronislaw (1975) Eine wissenschaftliche Theorie der Kultur. Und andere Aufsätze. Frankfurt/Main
- Markuse, Herbert (1964) Die Gesellschaftslehre des sowjetischen Marxismus. Neuwied - Berlin
- Marx, Karl/Engels, Friedrich, Werke (MEW), Bde. 1-37, Berlin (Ost), 1958- 1974
- Panzieri, Ranniero (1972) Mehrwert und Planung, - in: Pozzoli, Claudio (Hrsg.) Spatkapitalismus und Klassenkampf. Frankfurt/Main
- Riegel, Klaus-Georg (1979) Der Sozialismus als Modernisierungsideologie. Bemerkungen zu S. N.Eisenstadts Theorie des Sozialismus als ‚universalistische Tradition der Modernität‘, - in: KZSS, Jg. 31, S. 109-123
- Фурсов, Андрей И. (2004) Операция Ориентализм. М.: Гуманитарий, 2004.

*Христо Стоянов е доктор на философските науки (Dr. phil. habil.) – Университет Магдебург. Координатор и ръководител е на редица международни изследователски и квалификационни проекти в източноевропейските страни (Чехия, Полша, Русия, България). Основни изследователски интереси: социология на социологията, социалната промяна, теории на трансформацията в Източна Европа, социология на предприемачеството, социологическото сравнение. Адрес за кореспонденция: Email: stojanov.eurodialog@googlemail.com Dr. Christo Stojanov Im Wasserblech 71D-51107 Köln